

Dışsallık ve Kayıtdışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme

Turgut GÜMÜŞ*

In this tiny study, we aimed at making some distinction among different concepts such as "unrecorded," "twilight," "underground," or "unofficial" economy. In making this analysis, we used a matrix of meanings and conditions of informal economy. We suggested some weights for each concept by using asterisks.

In the second part, it is tried to make a distinction between the concepts of "externality" and the "informal economy." We pointed and stressed an asymmetrical relation between these concepts.

GİRİŞ

Türkiye’de kayıtdışı ekonomi (KDE) son yirmi yıl içinde önemli ölçüde dikkati çeken bir konu olmuştur. Bilindiği veya adından da anlaşılacağı üzere KDE etki oluşum ve sonuçları itibariyle bir iktisadi bir anlam ve değeri olduğu halde kayıtlarda yer almayan ve bu nedenle de çeşitli sonuçları bulunan faaliyetleri ifade etmekte ve ekonominin denetim izlenme ve yönlendirilmesinde ciddi bir belirsizlikler seti oluşturmaktadır.

Genel olarak KDE’nin oluşumunda uzun dönemli kalkınma anlayışının yanlışlıkları sonucu oluşan bölgesel dengesizliklerin ve gelir dağılımı bozukluklarının yoğun bir iç göçe yol açması, iç göçün beraberinde çarpık kentleşmeyi getirmesi belirleyici rol oynamıştır. KDE’nin yerleşip palazlanmasında vergi sistemimizin, idari ve bürokratik yapımızın ve de giderek bireyciliği çıkarıcılık (veya küçük “kasaba kurnazlığı”) olarak algılamaya başlayan toplumsal, politik, mali ve iktisadi etik anlayışlarımızın da önemli olduğu inkar edilemez.

* Dr., Gazi Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü Öğretim Görevlisi.

(1) Daha doğrusu KDE’yi bazı açılardan savunanlar olmakla birlikte, kanımızca bu görüşlerin pekala karşısında olunabilir, karşıt argüman geliştirilebilir.

Ancak bazı bakımlardan KDE'yi savunmak olanaklıdır^[1]. Örneğin

- i. Aksi taktirde işsiz kalacak olan pek çok kişi KDE sayesinde (verimsiz çalışma ve düşük ücret pahasına da olsa) istihdam edilmiş olmaktadır. Bu işlev bir tür toplumsal sigorta gibi düşünülebilir. Bir başka deyişle KDE yarattığı istihdam olanaklarıyla “mutlak” yoksulluğun azalmasında etkili olabilir^[2].
- ii. Yapılmamasında devlet bürokrasisinin önemli olduğu işler yapılmış olmaktadır.
- iii. Kamu personeline ek gelir olanağı sağlanmış olmaktadır.
- iv. Vergi ve sosyal güvenlik primi gibi ödemelerin yapılmaması nedeniyle önemli bir maliyet avantajı olduğundan, bu durumun iç ve dış piyasalarda rekabet avantajı sağlayacağından sözedilebilir.

KDE'nin biraz yakından incelenmesi şu belirlemeleri olanaklı kılmaktadır:

- i. KDE'de genellikle iktisadi anlamda bir mal veya hizmet üretimi söz konusudur.
- ii. KDE'de faaliyet alanları ve KDE'ye girenler çok çeşitlidir.
- iii. KDE'deki faaliyetler “yasadışı” olabilmektedir.
- iv. KDE pekala “piyasa-dışı” olabilmektedir.

Öte yandan KDE'nin varlık nedenlerini veya KDE'yi özendiren motifleri ise şu biçimde başlıklandırmak olanaklıdır:

- i. Vergiye karşı direnç ve vergiden kurtulma: ilgili faaliyetin saklanması (beyan edilmemesi) vergi vb ödemelerden “kurtulmayı” sağlamaktadır.
Bürokrasiden kurtulma: bilindiği gibi bürokrasi çoğu zaman işleri zorlaştırmakta, zaman kaybına yol açmakta veya en azından zorlaştırıcı bir faktör olarak bireysel beceri ve dinamizmin önüne geçebilmektedir.
- ii. Yardım programlarından yararlanma: yapılan faaliyet devletin bilgisi dışında tutulunca emekli aylığı, işsizlik yardımı ve diğer sosyal yardımlara layık olduğu izlenimi verilmiş olmakta, yani kısaca devlet aldatılmakta veya “kandırılmış” olmaktadır.
- iii. Devlete meydan okuma: yüksek gelir elde etme arzusu ve “becerisi” fazla olan insanlar kaçakçılık, yasadışı kumar, yasadışı üretim veya ticaret yapmakla bir anlamda devlete karşı Makyavelist bir “karizma” ortaya koymuş olmaktadır.

KDE ile ilgili olarak yaptığımız bu belirlemelere karşın, kanımızca önce KDE “kavramına” ilişkin olarak sağlam bir zeminde olmalı, kavramı hangi kapsam ve

(2) KDE bazı insanların “sefaletini” veya “sürünmesini” engelse de, bir anlamda fakirliğin tescili veya garantisi olma gibi bir misyon taşımaktadır.

çerikte algıladığımızı ortaklaşa tanımlayabilmeliyiz. Bu nedenle çalışmamızda öncelikle KDE “kavramı” üzerinde durulacak ve daha sonra KDE kavramına “kaypak” veya “müphem” bir görünüm veren “dışsallık” ile kayıtdışılık arasındaki “*deforme asimetri*” tartışılacaktır.

I. Kayıtdışı Ekonomi Kavramı

KDE olgusu ilgilinin amacına ve yaklaşımına bağlı olarak (veya olmayarak^[3]) çeşitli biçimlerde adlandırılmaktadır. Örneğin eğer,

- i. faaliyetin “gizliliği”, “saklılığı” vurgulanmak isteniyorsa “yeraltı” (*underground*), “gizli” (*hidden*), “gözlen(e)meyen” (*unobserved*), “kara” (*black*) veya “alacakaranlık” (*twilight*) ekonomi kavramları;
- ii. faaliyetin “yasadıışı” vurgulanmak isteniyorsa “kara” (*black*), “gri” (*grey*) veya “yasadıışı” (*illegal*) ekonomi kavramları;
- iii. faaliyetin devletin bilgisi dışında tutuluyor olması vurgulanmak isteniyorsa “resmi olmayan” (*unofficial*), “enformel” (*informal*) veya “kayıtdışı” (*unrecorded*) ekonomi kavramları; ve de
- iv. faaliyetin görece olarak önemsiz oluşu vurgulanmak isteniyorsa “marjinal” (*marginal*), “ikincil” (*secondary*) ekonomi kavramları kullanılabilir.

Ancak bu sıfatların her kullanılışında belirgin veya tahmin edilebilecek bir anlamın kastedildiğini söylememiz olanaklı değildir. Her şeyden önce yapılan analizlerde, kullanılan sıfatla kastedilen kapsam ve içerik arasında bir uyum sağlanması gerekmektedir.

KDE ile ilgili olarak hangi sıfatların veya yakıştırmaların hangi anlamlarda kullanıldığına veya kullanılabilmesine ilişkin olmak üzere hazırladığımız bir kavramlar matrisi Tablo 1 olarak düzenlenmiştir.

Aşağıdaki tablonun soldaki sütununda KDE için önerilen çeşitli kavramları birer sıfat olarak görüyoruz. Ayrıca her bir sütun başlığında da KDE’nin çeşitli özellikleri yer almaktadır. Her türlü KDE faaliyetinin ilk özelliğinin “resmi kayıtlarda yer almama” olması nedeniyle tablomuzun birinci sütununun bütün kutucuklarında en az bir adet yıldız (asteriks) bulunmaktadır. Bir başka deyişle “resmiyet-dışılık” sütununun her hücrelerinde en az bir yıldız bulunmasının nedeni bütün KDE faaliyetlerde, kullanılan sıfat ne olursa olsun “devleti bilgilendirmemenin” olmasıdır^[4].

Anlaşılabacağı üzere tablonun kutucuklarında yer alan yıldız sayısı, ilgili KDE kavramıyla kastedilen anlam arasındaki yakınlık derecesini temsil etmektedir. Böyle

(3) Gerek Türkçe ve gerekse İngilizce literatürde KDE için önerilen (ve kullanılan) kavramlar taşıyabilecekleri içerikten farklı (içeriği aşan veya içeriğin dışında kalan) anlamlarda kullanılabilir.

(4) Türkçe literatürde “kayıtdışı” sıfatının daha çok kullanılması bu nedenle olabilir.

Tablo 1. Kayıtdışı Ekonomi Kavramları ve Olası Anlamları Matrisi

Sağda anlamlar Altta sıfatlar	Resmiyet- dışılık	Gizlilik, saklılık	Yasa dışılık	Alternatif olma	Düzen- sizlik	Belir- sizlik	Önem- sizlik	Sıra dışılık
Kayıtdışı	*****	***	*	**	**			
Enformel	*****	**		**	***	*	*	
Resmi olmayan	*****	**		**	***	*		**
İkincil	**		*	*****	**	*	****	***
İkili	**		*	****	***	*		
Paralel	**	**	*	****	***	*		
Gölge	***	***	**	***	**	*****	*	**
Gri	**	****	***	*		****		*
Saklı	***	****	****	*		***		*
Yeraltı	****	*****	****	*		**		*
Alacakaranlık	***	****	****		**	****		*
Yasadışı	****	***	*****	**		**		**
Kara	***	****	*****			**		**
Marjinal	**				**		*****	****
Düzensiz	****			**	****	**		

olunca örneğin “kayıtdışı ekonomi” nitelemesinin en belirgin ağırlığı resmiyet-dışı olma iken, “yasadışı” ya da “kara” ekonomi nitelemelerinde yasadışılık; “yeraltı” ekonomisi kavramında ise gizlilik, saklılık ön planda gibi düşünülebilir^[5].

Görüldüğü gibi KDE konusunda ortaya atılan hiçbir kavram kanımızca dördördürlük değildir. Aksine herbir kavram konunun “bazı” özelliklerini içermekte ve de farklı derinliklerde anlamlar taşıyabilmektedir. İşte kavramı –adeta- üç boyutlu bir matris biçiminde ifade etme girişimimiz konunun bu son derece karmaşık (*complex and complicated*), narin (*subtle*) ve üst düzeyde analiz gerektiren (*sophisticated*) nitelikleridir.

Öte yandan kullanılan kavramların ne anlama geldiği tartışılır olmakla birlikte, meselenin –kanımızca- daha vahim olan yanı sözkonusu kavramları kullananların, bu kavramların istedikleri veya kastettikleri anlamı taşıyıp taşımadığı ile çok fazla ilgilenmemeleridir.

Bu anlamda çoğu yazarın, kendi kastettiği anlam ve içeriği diğer yazar ve okuyucuların da adeta aynen onayladığına ve benimsediğine inanıyor görüldüğü

(5) Burada öngördüğümüz önem (veya derinlik) dereceleri kuşkusuz görecelidir. Herbir kutucuktaki yıldız sayısı değişebilir veya tartışılabilir. Önemli olan kutucuklarda farklı sayılarda yıldızın bulunabilme keyfiyetinin kendisidir.

söylenbilir.

II. KDE'nin Üvey Boyutu: Dışsal Ekonomi(ler)

Dışsal ekonomi veya dışsallık (*externality*) bilindiği gibi, bir iktisadi üretim veya tüketim faaliyetinin, başka bir (veya birçok) üretim veya tüketim faaliyeti üzerinde olumlu (+) veya olumsuz (-) etkide bulunmasıdır^[6]. Öyle ki, bu etkiler çoğu zaman tarafların bilgisi, arzusu veya amacı dışında gerçekleşmektedir.

Dışsallık (kavramı) bu şekilde tanımlandığında KDE kavramıyla özdeşleşmekte, içiçe geçmektedir. Herşeyden önce her türlü dışsallık (zorunlu olarak ve tanım gereği) geniş anlamda bir KDE^[7] ortaya çıkarmak durumundadır. Çünkü dışsallık hernekadar ölçülemese^[8] de, reel (ve dolayısıyla ekonomik) bir olgudur. Yani burada birileri birşeyler yaparak (veya yapmayarak^[9]) başka biri(leri)ni reel anlamda etkilemektedir. Bu durumda sözkonusu etkiler etkilenenlerin iktisadi kararlarını etkileyecek ve (böylece kaçınılmaz olarak) bu etkilenmelerden kayda geçmesi, devlete bildirilmesi gerekenler (ama bildirilmeyenler) KDE olarak nitelenebilecektir^[10].

Ancak dar anlamda KDE, ölçülmesi ve beyan edilmesi “olanaklı ve gerekli(?)”^[11] olduğu halde kayıtlara geçmeyen faaliyetlerden meydana geldiği için sınırları çizilmiş bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikkat edilirse burada dar anlamda KDE derken ilgili faaliyetin “ölçülebilirliğinden” veya “saptanabilirliğinden” söz edilmemekte, bunun “mümkün” olduğu zımnen kabul edilmektedir. Ancak bu yaklaşımda faaliyetin “devlete bildirilme” ve bu amaçla “kayıtlara geçirilme” keyfiyetinin ise bilindiği, kabul edildiği varsayılmaktadır. Bu durumda bir ekonomideki toplam KDE'nin toplam dışsallıktan küçük olacağını öngörmek ve kabul etmek gerekmektedir.

Öte yandan her türlü KDE ilgili faaliyetin kayıtlara geçmeme nedeniyle

- (6) Bu geleneksel (dar anlamda) dışsallık tanımının yanında sosyal, kültürel, hukuki, sanatsal, estetik, etik ve benzeri pek çok alanda “geniş anlamda” dışsallıktan sözedilebilir.
- (7) Geniş anlamda KDE ifadesiyle kastettiğimiz, aslında kayıtlara geçmesi kuramsal olarak anlamlı ve gerekli olduğu halde {belirlenme ve saptanma (tayin ve tesbit) olanaklarının elverişsizliği nedeniyle} kayıtlara geçmeyen (ve geçmesi de düşünülmeyen) iktisadi (ve/veya mali ve/veya sosyal) olgulardır.
- (8) Neo-klasik literatürde dışsallıkların (toplumsal fayda ve maliyetlerin) ölçülemeyeceği, çünkü bir “bedavacılık” (*free-riding*) açmazının bulunduğu kabul edilmişse de, buradaki ölçme veya parasallaştırma konusunda önemli ve kayda değer bulduğumuz çalışmalar vardır. Örneğin ...Cummings, R. G. et. al. (1986), Hochmann, J. P. –A. Randall (1983), Mendelsohn, R. – G. M. Brown (1983), Mitchell, R. C. – R. T. Carson (1989), Sinden, J. A. – A. C. Worrel (1979).
- (9) Bireylerin üzerlerine düşen veya kendilerinden beklenen davranışları göstermemeleri durumunda da birtakım dışsallıkların olacağı kolayca öngörülebilir.
- (10) Buradaki geniş anlamda KDE yaklaşımında dışsallık yaratan olgunun “miktarından” çok “varlığı, mevcudiyeti” ile ilgilenilmiş olmakta ve bu durumda kayda geçme veya devlete bildirme önemsizleşmektedir.
- (11) Devletin küçültülmek istendiği; sosyal devlet anlayışının unutulduğu; piyasanın her sorunu kendiliğinden çözeceği fikrinin (ideolojisinin) yeniden canlandığı (belki de “hortladığı”) son yirmi yılın Türkiye'sinde, hangi faaliyetlerin ne kadar “kayıd gerekli” olduğunu ciddiye alan bir devlet(imiz)in arandığı halde bulunamadığını söylemek kanımızca abartı olmayacaktır.

devletçe tanımlan(a)maması, tanıtıl(a)maması, bilin(e)memesi, biliniyorsa bile saptan(a)maması veya ölçül(e)memesi nedeniyle belli bir dışsallık yaratmak durumunda ve zorundadır. Bir başka deyişle KDE kaydedilmeyen ve bu nedenle de etki ve sonuçları tam olarak kestirilemeyen faaliyetlerden meydana geldiği için bizatihi bir dışsallık kaynağı olmaktadır. Ancak, biraz önce de ifade ettiğimiz gibi pek çok dışsallık “reel” olduğu halde parasal (*pecuniary*) bir etkiye sahip olmayabilir veya sözkonusu etkilerin para ile ifadesi anlamlı olmayabilir. Böyle durumlarda bu gibi dışsallıkların KDE olarak düşünülmesi, mütalaa edilmesi kanımızca doğru olmayacaktır.

Sonuç Yerine

Ezümle her türlü (ve özellikle dar anlamdaki) KDE tanım gereği bir dışsallık yaratırken, her dışsallığın bir KDE oluşturmasının gerekmediği anlaşılmaktadır. Burada KDE için önerdiğimiz dar ve geniş anlamdaki kapsam (muhteva) ve içerik (mahiyet) düşünüldüğünde kanımızca dışsallık ile kayıtdışılık arasında bir tür “*deforme olmuş asimetri*” bulunduğu söylenebilir. Bu cümlemin birinci kısmında sözü edilen “her türlü KDE” (yukarıda da değindiğimiz gibi) (aslında) ölçülmesi ve böylece kayıt altına alınması gerekli ve “mümkün olan” faaliyetlerden oluşurken; ikinci kısmında sözü edilen dışsallık ise esas itibarıyla ölçülemeyen (veya ölçülemeyeceği iddia ve kabul edilen) faaliyetlerden meydana gelmektedir.

Sonuç olarak KDE ile dışsallıklar arasındaki farkın tek bir harfe indirgenmesi olanaklıdır: çok kısa bir ifadeyle KDE “ölçülmeyen” dışsallık ise “ölçülEmeyen”^[12] etki ve/veya büyüklükleri betimlemektedir.

KAYNAKÇA

- ALKİN, E., - O. Altuğ - B. Doğrusöz (1998). *Kayıtdışı Ekonomi ve Ekonomik Büyüme (söyleşi), Banka ve Ekonomik Yorumlar*, yıl 35, no. 4 (Nisan).
- ANNIS, S. - J. Franks (1989). *The Idea, Ideology, and Economics of the Informal Sector: The Case of Peru, Grassroots Development*, Vol. 13, no.1.
- CARSON, Carol S (1984). *The Underground Economy: An Introduction, Survey of Current Business*, May.
- CHANDAVARKAR, Anand (1988). *The Informal Sector: Empty Box or Portmanteau Concept, World Development*, Vol. 16, No. 10.
- CHANDHURI, T. D. (1989). *A Theoretical Analysis of the Informal Sector, World Development*, Vol. 17, no. 3.
- CUMMINGS, R. G. - D. S. Brookshire - W. D. Shulze (eds.) (1986). *Valuing Environmental*

(12) Buradaki “ölçülEmeyen”in iki boyutu vardır: Birincisi teknik, fiziki vb nedenlerle ölçme işleminin olanaksızlığı, ikincisi ise ilgili bireylerin niyet ve kasıtları nedeniyle yapılan işlemin sonuç olarak ölçülememiş olmasıdır. Bu ikinci boyut da ölçülemeyen etki ve/veya büyüklükleri, yani bizatihi KDE’yi ifade etmektedir.

Goods, Rowman and Alanheld, Totawa N. J.

FEIGE, E. (1979). *How Big is the Irregular Economy?*, **Challenge**, Vol. 22, pp. 5-13.

GHATE, P. B. (1992). *Interaction Between the Formal and Informal Sectors: The Asian Experience*, **World Development**, Vol. 20, No. 6.

HELBERGER, Christof, (1989). *How Big is the Shadow Economy?* **Challenge**, Nov. / Dec.

HEMMER, H. R. – C. Mannel (1989). *On the Economic Analysis of the Urban Informal Sector*, **World Development**, Vol. 17, No. 10.

Hochman, J. P. – A. Randall (1983). *Incentives and Performance in Contingent Valuation Policy Evaluation*, paper presented at The American Agricultural Economics Association summer meetings, Purdue University.

HOSIER, R. E. (1987). *The Informal Sector in Kenya: Spatial Variation and Development Alternatives*, **The Journal of Developing Areas**, Vol. 21 (July).

HOUSTON, J. F. (1990). *Implications of the Underground Economy*, **Journal of Economics and Business**, Vol. 42, pp. 27-37.

İlgin, Yılmaz (1999). **Kayıtdışı Ekonomi ve Boyutları**, DPT yayınları, no. 2492, Ankara.

JAGANNATHAN, N. V. (1987). **Informal Markets in Developing Countries**, Oxford University Press, New York.

JUNG, Y. H. (1994). *Tax Evasion and the Size of the Underground Economy*, **Journal of Public Economics**, Vol. 54, pp. 391-452.

KELLEY, Bruce (1994). *The Informal Sector and the Macroeconomy: Acomputable General Equilibrium Approach for Peru*, **World Development**, Vol. 22, No. 9

LORDOĞLU, K. – Ş. Özar (1998). *Enformel Sektör ve Sosyal Güvenlik: Sorunlar ve perspektifler*, **Ekonomi Forumu**, Friedrich Ebert Vakfı yayını, İstanbul.

MEAD, D. C. – C.Morisson (1996). *The Informal Sector Elephant*, **World Development**, Vol. 24, No. 10.

Mendelsohn, R. – G. M. Brown (1983), *Revealed Preferences Approaches to Valuing Outdoor Recreation*, **Natural Resources Journal**, Vol. 23, No. 3.

Mitchell, R. C. – R. T. Carson (1989), *Using Surveys to Value Public Goods: The Contingent Valuation Method*, Resources for the Future, Washington D. C.

PEATTIE, Lisa (1987). *An Idea in Good Currency and How It Grew: The Informal Sector*, **World Development**, Vol. 15, No. 7.

PORTES, A. M. C. – L. A. Benton (eds.) (1989). **The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries**, John Hopkins Press, Baltimore.

RAKOWSKY, C. A. (1994). *Convergence and Divergence in the Informal Sector Debate: A Focus on Latin America, 1984-92*, **World Development**, Vol. 22, No. 4.

SETHURAMAN, S. V. (ed.) (1981). **The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment**, ILO.

- SIMON, D. - S. L. Birch (1992). *Formalizing the Informal Sector in a Changing South Africa: Small Scale Manufacturing on the Witwatersrand*, **World Development**, Vol. 20, No. 7.
- Sinden, J. A. - A. C. Worrel (1979). **Unpriced Values: Decision Without Market Prices**, Wiley-Interscience, New York.
- TANZI, V. (ed.) (1982). **The Underground Economy in the US and Abroad**, Heath and Lexington, M. A.
- TEMEL, - Şimşek, -Yazıcı (1994). **Kayıtdışı Ekonominin Tanımı, Tesbit Yöntemleri ve Türkiye Ekonomisindeki Büyüklüğü**, DPT, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- TOGAY, Selahattin (1997). *Bir İstihdam Biçimi Olarak Enformal Sektörün Özellikleri ve Fonksiyonları*, **Karınca**, yıl 63, S. 127, Eylül.
- TOKMAN, V. E. (1989). *Policies for a Heterogenous Informal Sector in Latin America*, **World Development**, Vol. 17, No. 7.
- Toptaş, Ülker (1998). **Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri**, Türkiye Esnaf, Sanatkar ve Küçük Sanayi Araştırma Enstitüsü (TES-AR) yayını, no. 26, Ankara.
- YAMAK, Nebiye (1996). *Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Boyutları*, **İşletme ve Finans**, Eylül.
- YAMAK, Rahmi (1996). *Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi Kayıtlı Ekonominin Rakibi midir? İşletme ve Finans*, Ekim.
- , (1994). **Kayıtdışı Ekonomi ve İstihdam**, Özçelik İş sendikası Eğitim Yayınları, no. 8, İstanbul.